

De gedeeltelijke vergruizing van de geopolitiek

Herman van der Wusten

Herman van der Wusten (1941) is sedert 1984 hoogle-
raar politieke geografie aan de Universiteit van Am-
sterdam. Adres:

1. Geopolitiek: dragers, varianten, alternatieven en aanvullingen

Geopolitiek is van oudsher een reeks opvattingen over het staatkundig leven. Oorspronkelijk luidden die ongeveer als volgt. Staten zijn uit op grondgebied. De omvang van het beheerste grondgebied is de belangrijkste aanwijzing voor hun rang onder soortgenoten. De waardering van grondgebied is naast omvang ingegeven door kwaliteiten van ligging (aan zee, op een belangrijke verbindingssas, dichtbij of veraf van de belangrijkste staten) en kwaliteiten van het grondgebied in de vorm van hulpbronnen (landbouwgrond, erts en mineralen, water). In de traditionele geopolitieke beschouwingen wordt ervan uitgegaan dat deze rivaliteit over grondgebied uiteindelijk wordt afgewikkeld via geweld of het dreigen ermee. Het grondgebied is vanwege zijn bergingscapaciteit voor mobilisabele mankracht en vanwege zijn mobilisabele hulpbronnen en op grond van zijn ligging opnieuw de basis voor het staatsvermogen tot gewelddadige machtsontplooiing (Parker 1985; O'Sullivan 1986; Kost 1989).

Geopolitieke opvattingen kwamen op vanaf het begin van de twintigste eeuw. Als vanzelfsprekend werd aangenomen dat staten de politieke uitdrukking van het leven van een volk waren. Als vanzelfsprekend gold ook dat staten geen macht boven zich dulden en hun onderlinge geschillen ten langen leste door geweld of de dreiging ermee zouden beslechten. Beide opvattingen waren omstreden. Ook aan het begin van de twintigste eeuw was er geen sprake van dat alle bestaande staten een cultureel homogeen, eigen volk herbergden. De stelling dat de staat de politieke uitdrukking van het volksleven was zou tevens licht tot de opvatting kunnen voeren dat de staatsin-

stellingen dan een democratisch karakter zouden moeten hebben, maar dat punt kreeg in de geopolitieke literatuur niet veel aandacht. Het was in veel gevallen ook nog niet zover. Ook wat betreft het geweldsgebruik door staten nam de geopolitiek een positie in, die niet onomstreden was. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog heerste nog steeds in brede kring in Europa de opvatting, dat een oorlog tussen staten in Europa uit de tijd was en eigenlijk niet meer kon plaatsvinden.

Geopolitiek ontstond vooral in Europa, maar niet alleen daar (een vroege Amerikaanse auteur is de admiraal Mahan; ook Rusland kende na de eeuwwisseling de opkomst van een belangrijke geopolitieke traditie). Geopolitieke denkbeelden beperkten zich niet tot Europa, zij hadden ook betrekking op koloniaal beheer en wereldwijde machtsverhoudingen. Wij beperken ons in deze bijdrage met name tot staten en hun betrekkingen binnen Europa en met name West-Europa.

In de overige bijdragen aan dit nummer komen diverse aspecten van de huidige geopolitieke discussie aan bod. Jacques Lévy behandelt de Franse geopolitiek vanuit twee gezichtspunten, de geopolitieke positie van de Franse staat en de Franse geopolitieke discussie. Het Franse geval is extra de moeite waard omdat in Frankrijk de geopolitiek met verve wordt bedreven en het begrip zich in een aanzienlijke en van veel verschillende kanten gevoede populariteit mag verheugen. Gertjan Dijkink heeft zich geconcentreerd op de overeenkomsten en verschillen, en op de onderlinge verhoudingen, tussen de geopolitieke visies die onder beleidsmakende elites opgang maken. Daarnaast op de collectieve representaties van de wereld door een geopolitieke bril die in de bevolking in den brede opgeld doen. Dit thema wordt hieronder

in paragraaf twee aangestipt en door Dijkink verder uitgewerkt. Virginie Mamadouh verstrekt een uitgebreid en systematisch overzicht van de huidige geopolitieke literatuur in verscheidene taalgebieden. Het is duidelijk dat onder de noemer 'geopolitiek' verscheidene gezichtspunten te vinden zijn. Deze gezichtspunten hebben uiteenlopende stambomen en zijn hier en daar nog slechts marginaal met elkaar verbonden. Een deel van dit proces van vergruizing stoelt op de verminderde dominantie van de staten als eenheden van politieke orde bij uitstek. Dit thema wordt hieronder in paragraaf 3 wat nader uitgewerkt en slaat verder neer in de diverse literatuuronderdelen die bij Mamadouh zijn aangegeven.

Aan het eind van de twintigste eeuw is de rol van geopolitieke opvattingen dus duidelijk nog niet uitgespeeld. Territoriale rivaliteiten tussen staten bestaan nog steeds. Er leven nog altijd (of weer) opvattingen waarin dit als de voornaamste drijfveer voor het buitenlands optreden van staten wordt gezien en daarmee uiteindelijk ook voor hun binnenlandse politiek (vergelijk Gray 1988 voor een zeer laat en bijna komisch voorbeeld). Er zijn in de loop der tijd natuurlijk ook veel kanttekeningen bij de geopolitieke gedachten gemaakt. Binnen het door de geopolitieke constructie bestreken deel van de werkelijkheid is ook de hechtheid van de samenhang tussen grondgebieden machtsbronnen gerelativeerd. Naarmate minder de nadruk valt op materiële hulpbronnen en meer op de maatschappelijke kwaliteit, verliest de band met het grondgebied aan dwingende kracht. Meer in het algemeen is de rol van het grondgebied in het staatsleven vaak gerelativeerd met een beroep op alle andere aspecten die staten tot actie motiveren (ideologie, niet in grondgebied uitgedrukte rijkdom) of die bij de afwikkeling van geschillen tussen staten in het geding worden gebracht (betalingen, verplichtingen op handelspolitiek gebied).

Nog meer het hart van de traditionele geopolitieke opvattingen raken twee andere typen kritiek, weliswaar elk met een verschillend aangrijpingspunt. Deze kritieken bieden aanzetten tot uiteenlopende alternatieve interpretaties.

Aan de ene kant worden kanttekeningen geplaatst bij het voortbestaan van het staatssysteem en de individuele staten daarbinnen als uitdrukkingen van de politieke orde bij uitstek. Er wordt op gewezen dat alternatieve vormen van sociaal leven zich vestigen

die niet binnen het kader van de staat passen en die daarmee de staatsorde ondermijnen. Dergelijke alternatieven kunnen, net als de staatsmaatschappij, een territoriale grondslag hebben, maar dat hoeft niet. In dat laatste geval maakt het sociale leven zich niet geheel van grondgebied los. Men leeft tenslotte ergens. Maar er is geen sprake meer van een min of meer vast aaneengesloten grondgebied dat men collectief als het zijne ziet en dat als zodanig het exclusieve domein van een politieke orde vormt (Ruggie 1993).

Als voorbeeld van een territoriaal alternatief kan men denken aan regionaal gearticuleerde samenlevingsvormen die vaak de staatsgrenzen nog wel volgen, maar die toch aan hun eigen grondgebied een waarde toekennen waarin de overkoepelende staat een minder uitgesproken, omstreden of nauwelijks nog een rol speelt (Harvie 1994). Dit kan ook gelden voor steden die hun voornaamste referentie gaan vinden in een internationaal netwerk van soortgelijke steden, meer dan in hun nationale inbedding (de wederopstanding van de Hanse; de territoriale grondslag is hier al grotendeels verdwenen). Als voorbeelden van nog minder- of niet-territoriale alternatieven voor de staatsmaatschappij kan men denken aan de verschillende gemeenschappen van specialisten die op basis van internationale bedrijvigheid of intergouvernementele organisaties als continue ex-patriates door het leven gaan. En aan de toenemend belangrijke diaspora-gemeenschappen van internationale migranten die met één voet in verschillende nationale gemeenschappen wortelen en daarmee een eigen netwerksamenleving vormen.

Geen van deze voorbeelden is echt nieuw. Dat wil zeggen dat de staatssamenleving altijd al omstreden was. Waarschijnlijk kunnen we zeggen dat vanaf het eind van de negentiende tot de tweede helft van de twintigste eeuw de genoemde alternatieven minder op de voorgrond traden. Het ziet er naar uit dat ze dat nu weer meer doen. De staatssamenleving keert terug naar een eerdere stand, waarin ze eveneens minder duidelijk als de samenleving bij uitstek kon gelden. Maar er zijn enkele verschillen.

Intussen is een fundamentele democratisering opgetreden waardoor een zeer veel groter aantal mensen betrokken is bij de openbare zaak, in welke arena deze dan ook naar voren wordt gebracht. Door de nieuwe communicatie- en mobiliteitsmogelijkheden hoeven deze arena's minder dan in het verleden een territori-

aal distinctief karakter te hebben. Het is echter de vraag of alles wat op dit terrein technisch mogelijk is, ook daadwerkelijk in praktijk zal worden gebracht.

Bovendien heeft de staat er een zeer groot aantal functies bijgekregen. Daardoor is het bereik van de staat enorm vergroot en kunnen alternatieven voor de staatssamenleving zich moeilijker doorzetten. De huidige discussie over het afbreken van de welvaartsstaat is op langer zicht niet meer dan de correctie van een voortdurende toename naar een wat stabielere niveau. De voortdurende en ingrijpende staatsactiviteit heeft natuurlijk gevolgen voor het maatschappelijk leven. Sociale verbanden die zich niet gemakkelijk in de staatsmaatschappij laten inpassen (bijvoorbeeld transnationale verbanden of verbanden die zich binnen een staat aan de greep van de politieke orde willen onttrekken, zoals sectarische groepen in hun verzet tegen het officiële onderwijsstelsel) vereisen continue coördinatie met, of afgrenzing tegenover de staat, veel vaker in ieder geval dan voor de twintigste eeuw gewoon was. De staat is in technisch opzicht een sterke partij, omdat zij over een groot aantal vaardigheden en instrumenten beschikt om dergelijke problemen in het eigen voordeel te beslechten. Maar zij beschikt niet langer over de hoge mate van legitimiteit die zij bij de eerste fasen van de massademocratisering verwierf, te zetten.

Kortom, de staat als drager van de geopolitiek is een meer omstreden eenheid dan een eeuw geleden vóór de bloeitijd van de geopolitiek het geval was, maar de omstredenheid is anders van aard dan de omstredenheid van de staat die voordien ook gold. Toen was de staat – zoals ook andere organisaties – in infrastructureel opzicht veel zwakker. In de tussentijd stemden staat en maatschappelijk leven meer met elkaar overeen, in ieder geval wat betreft oriënteringen en loyaliteiten van de bevolking en de intensiteit van de functionele contacten. De staat won gedurende dit tijdvak aan technische capaciteit om het sociale leven vorm te geven. Vandaag de dag is die capaciteit nog steeds voorhanden, maar het maatschappelijk leven heeft zich in verscheidene opzichten wat verder ontwikkeld (Mann 1984).

De geopolitiek ligt nog vanuit een hele andere richting onder vuur. We zagen al dat aanhangers van de geopolitiek van oudsher meenden dat oorlog uiteindelijk over de sterkte van staten en over de legitimiteit van machtsaanspraken besliste. Thans wint

opnieuw de opvatting veld (die ook een eeuw geleden bestond) dat oorlog tussen beschaafted landen nu eigenlijk uitgesloten is en dat de wedijver tussen staten zich in het economische vlak voltrekt. Maar het gaat hier vaak nog zeer uitgesproken over wedijver tussen staatssamenlevingen. Standort Deutschland tegenover Standort Japan en Standort USA. De wijziging van geweld naar geld als medium van wederzijdse wedijver wordt tot uitdrukking gebracht in de vervanging van de term geopolitiek door geo-economie. Een uitgesproken militair georiënteerde geopolitieke denker als Edward Luttwak (1993) heeft zich in de laatste jaren ontpopt als een voorstander van deze gedachtegang en hetzelfde tekent zich nu in Frankrijk af (Lorot 1997).

De geopolitiek kwam op als een gedachtegang, die staatssamenlevingen centraal stelde, er van uitging dat territoriale wedijver de voornaamste drijfveer van hun handelen en grondslag van hun prestige was en dat dergelijke rivaliteit gepaard zou gaan met geweld. Nog steeds bestaat de opvatting dat grondgebied voor de staat zwaar telt. Omstreden is de koppeling van grondgebied aan andere staatskwaliteiten, de centraliteit van de staatssamenleving in het geheel van beschikbare samenlevingsarrangementen, de geschiktheid van geweld als middel om geopolitieke wedijver af te wikkelen.

2. Geopolitieke wereldbeelden: wetenschap, elite en massa

Tot nu toe spraken we over geopolitiek als een reeks denkbeelden en opvattingen. Het is nu zaak daarin enig onderscheid te maken: als kennis binnen het wetenschappelijk domein, als gedeelde opvatting van de maatschappelijke elite die het buitenlandse en veiligheidsbeleid beheerst, als populair denkbeeld.

Binnen de universiteiten en hogescholen is geopolitiek als eigen discipline of als onderdeel van een bredere discipline naar voren gebracht vanuit de geografie, het internationaal recht en de militaire academies. Kjellen, de Zweedse uitvinder van de term, doceerde politieke wetenschap, hij verwierf et populariteit mee onder Duitse geografen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog en de geopolitiek is sedertdien aan tal van militaire academies (zeer sterk in Latijns-Amerika) een vak. Het gaat dan om een classificatie van staats-eigenschappen of om een geheel van samenhangen

tussen verschijnselen die met de staat in verband staan. Geopolitieke denkers verbinden vaak lessen voor beleidsmakers aan hun inzichten. In die zin is sprake van een toegepaste wetenschap. Voorzover hun inzichten een deterministisch karakter hebben, gaat het daarbij om de toepassing van een soort natuurwet: doe wat U in de gegeven omstandigheden hoort te doen, dan krijgen de natuurlijke omstandigheden de kans hun werk te doen. Zo niet, dan houdt U de natuur (tevergeefs en met kans op brokken) tegen. Het gaat om een vroeg voorbeeld van technocratie (Korinman 1990) met in wezen nauwelijks enige beleidsvrijheid. De betrokken wetenschappers hebben daarom in hun eigen perceptie meer van priesters die een aan hen geopenbaarde waarheid naar voren brengen dan van beleidsadviseurs.

Geopolitieke denkbeelden hebben zich genesteld binnen de politieke elites die de grote lijnen van het buitenlandse- en veiligheidsbeleid bepalen. Van oudsher bestaat de gedachte dat dit beleidsterrein ('high politics') vanwege zijn speciale karakter – het is direct verbonden met het overleven van de staat – is voorbehouden aan specialisten en niet voorwerp kan zijn van democratische besluitvorming zoals die voor het overige in staten is gaan gelden. De nadruk op voortbestaan als centraal onderwerp van discussie voert direct naar grondgebied als een van de constituerende kenmerken van de staat en naar geweldsgebruik als uiterste middel om dit voortbestaan veilig te stellen. Gaddis (1982) heeft gesproken van de geopolitieke codes die de betreffende elites er per land op na zouden houden en die richting zouden geven aan het betreffende beleidsterrein. Een geopolitieke code is dus een politiek wereldbeeld (inderdaad, een soort kaart) waarop vriend en vijand vermeld staan met zijn sterkten en zwakten, de risico's van de resulterende rivaliteiten, en hoe zich daartegen teweer te stellen. Gaddis gebruikte het door hem geïntroduceerde begrip om verschillende varianten van de Amerikaanse containment politiek tijdens de Koude Oorlog te kunnen analyseren.

Geopolitieke voorstellingen bestaan ook binnen de publieke opinie. Wijdverbreide stereotypen over andere volken en staten geven een indruk van vriend en vijand. Maar men kan ook andere actoren als relevant voor het voortbestaan van de eigen staatssamenleving beschouwen (het internationale kapitaal, de lokale minderheid, de kerk, de NAVO – daarmee

worden dus al andere rubrieken van actoren toegevoegd aan de reeks staatssamenlevingen welke in de geopolitiek in strikte zin bij uitsluiting aan de orde zouden moeten zijn). Dergelijke voorstellingen worden waarschijnlijk over een langere periode opgebouwd en kennen daarmee een zekere duurzaamheid. Piekervaringen kunnen niettemin tot abrupte veranderingen leiden. En rondom een stabiele kern is sprake van veel vluchtigheid, onenigheid en een geringe mate van articulatie. Lacoste (1993) meent dat geopolitiek eigenlijk gezien moet worden als de uitdrukking van de democratisering van buitenlandse en veiligheidspolitiek. De openbare discussie over territoriale rivaliteiten gaat gepaard met de vorming van collectieve representaties die in het beleid tot uitdrukking zouden kunnen komen. Hoe dit dan gebeurt, schijnt hem echter minder bezig te houden. Hij ziet de Duitse openbare discussie over het Verdrag van Versailles als uitkomst van de eerste wereldoorlog, als het begin van een nieuwe, geopolitieke époque, die na het wegebben van de Koude Oorlog nieuwe impulsen heeft gekregen.

Tussen de geopolitiek van wetenschap, elite en massa bestaan natuurlijk onderlinge verbanden. De gedeelde maatschappelijke ervaring voedt alle drie. De wetenschap helpt in ieder geval bij de articulatie van wat elders al bestaat, soms speelt zij een meer initiërende rol in de onderlinge relaties (bijvoorbeeld bij de introductie van waardengeladen wereldbeelden zoals via de vormgeving van het aardrijkskunde- en geschiedenisonderwijs). De voorstellingen in de elite lopen wel eens uit de pas met de publieke opinie en er wordt dan soms extra moeite gedaan de publieke opinie van de juistheid van de elitedenkbeelden te doordringen. Denk aan de ongerustheid in beleidskringen over de anti-Duitse stemming onder Nederlandse jongeren en de prompte stichting van Duitslandleerstoele en instituten aan de Nederlandse universiteiten. Soms weet de elite zich de gevangene van een publieke opinie (die zij zelf heeft helpen vormen). Denk aan het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

3. Nieuwe dragers en objecten van geopolitiek

In de eerste paragraaf stelden we dat de geopolitiek onder andere ter discussie raakt vanwege de geringere vanzelfsprekendheid van de staatssamenlevingen.

De implicatie hiervan is dat er nieuwe dragers van geopolitieke voorstellingen komen, en eveneens nieuwe objecten. Dragere zijn in de regel elite-groeperingen die een alternatief voor of minstens een serieuze aanvulling op de bestaande staatssamenlevingen voor ogen hebben. Er is sprake van een 'ever closer union' in (een deel van) Europa, in de jaren vijftig werd gedroomd over en gewerkt aan een Atlantic Community, er zijn door de hele twintigste eeuw heen voorstanders van een federale wereldregering geweest en nu is sprake van een globaal opererende transnationale elite die een bestuursregiem op wereldschaal overeind helpt en belichaamt. Regio's in Europa articuleren een eigen identiteit waarbij de staat op afstand wordt gehouden (met als meest sprekend, in ieder geval luidruchtigste voorbeeld van het moment het Italiaanse Padania). Steden zien zich als onderdeel van netwerken waarin onderlinge competitie, maar ook lotsverbondenheid, de boventoon voeren. Ook elders in de wereld speelt dit. In de Arabische wereld is de schaal van de politieke constructies waarbinnen men leefde gedurende de hele twintigste eeuw omstreken geweest.

De vraag is nu in hoeverre deze alternatieven inderdaad kunnen wedijveren met de staat. In het bijzonder in West-Europa zijn staten nog altijd bijzonder sterk. De massademocratisering vanaf het eind van de negentiende eeuw heeft gezorgd voor een grote mate van vanzelfsprekendheid waar het gaat om de staat als eerste kader van het sociale leven. Sociale bewegingen – op het eerste oog voorbeelden bij uitstek van de vrije aaneensluiting van geconmitteerde individuen – worden door kenners wel aangeduid als gevangenen van de staat vanwege hun welhaast uitsluitende adressering van grieven aan het staatsverband waarin ze voorkomen (Tarrow 1994). Er zijn nu enige tekenen die op verzwakking daarvan lijken te wijzen (in de nieuwe sociale bewegingen) maar erg overtuigend zijn ze nog niet. De sterke uitbouw van de staatsapparaten ten behoeve van de diensten van de verzorgingsstaat heeft na de fase van de massademocratisering vervolgens voor een enorme ontplooiing van infrastructurele macht gezorgd, die de functionele rol van de staten als kader van het sociale leven heeft versterkt.

De Europese Unie (EU) en zijn voorgangers hebben deze rol nooit over kunnen nemen. Een aantal kenmerken van de Unie verhinderen dat. Een belangrijk kenmerk is de geringe zichtbaarheid van de Unie

in het dagelijks leven. Vrijwel alle relevante besluiten en regelingen worden via de staatsbureaucratieën van de leden afgewikkeld. In die zin is de Unie een voorbeeld van 'indirect rule' zoals die onder het ancien régime binnen de staten gold. De opkomst van de moderne staat is nu juist gepaard gegaan met de overgang naar 'direct rule' (Tilly 1992). Zolang de staten dat effectief verhinderen, kan de Unie niet in de plaats van de staat treden.

Mede onder invloed van de uitbouw van de verzorgingsstaten zijn Europese staten vanaf het midden van de jaren zeventig gedwongen tot bestuurlijke decentralisatie om overlading van het centrale niveau te voorkomen. In veel gevallen sloten de eenheden die bij die reorganisaties werden geïntroduceerd, aan bij oudere bestuurlijke of culturele eenheden. In Duitsland, dat hier als voorloper kan gelden, werd een federale staatsvorm opnieuw geïntroduceerd na 1945. In verscheidene gevallen (België, Spanje, mogelijk binnenkort Groot-Brittannië) vormen sommige van de nieuwe eenheden echte, potentiële concurrenten van de staten die ze vormden. De bestuurders van Vlaanderen en Catalonië, mogelijk binnenkort die van Schotland, presenteren zich internationaal als eigen eenheden, en voeren een 'buitenlands beleid'. Hoeveel draagvlak er in deze eenheden is voor echte secessie en hoeveel weerstand daartegen in de bestaande staten te vinden is, is onderwerp van gedurige speculatie, met name wanneer men de termijnen wat langer neemt. De aard van deze territoriale rivaliteit heeft bovendien een geheel ander karakter dan die welke onderwerp van beschouwing van de traditionele geopolitiek was. Het gaat hier niet om het verschuiven van grenzen, maar om het toekennen van nieuwe functies aan bestaande grenzen en om de herdefiniëring van de aard van wederzijdse betrekkingen tussen staten en staat-achtigen. In Duitsland is deze rivaliteit tussen Bund en Länder vergaand geïstitutionaliseerd en van juridische kaders voorzien. De regio's en het Europese niveau zijn elkaars natuurlijke bondgenoot in het verminderen van de rol van de staten als natuurlijke kaders van samenleven. Op een enkele uitzondering na zijn ze daar nog niet erg ver mee gevorderd.

Hoewel de staten voor tal van voorzieningen nog steeds de meest vanzelfsprekende kaders zijn en daarmee hun rol als mal van samenleven bestendigen, stroomt het feitelijke maatschappelijk leven nu toch

voor een toenemend deel buiten deze gebaande paden. Steeds grotere delen van de bevolking zijn als werknemer, consument of toerist verwickeld in transnationale betrekkingen. De culturele consequenties zijn in een reeks van onderzoeken door Inglehart (o.a. 1995) aan de orde gesteld. Daarbij is echter minder dan in het geval van de bestaande staatssamenlevingen sprake van de ontwikkeling van daarop gestelde collectieve identiteiten die nieuwe politieke actoren zouden kunnen vormen of aangrijpingspunt zouden kunnen zijn voor een alternatieve integrale politieke orde. Een uitzondering daarop vormen wellicht de straks al vermelde diaspora-gemeenschappen. Een groot deel van hun mobiliserend vermogen is afhankelijk van en gericht op wat zich in hun perceptie in het 'thuisland' afspeelt. Juist doordat zij de beperkingen van de dagelijkse leefomgeving daar missen, ontstaan vergaand gefantaseerde voorstellingen over hun verbeelde gemeenschap (Anderson 1992). De aldus gevormde identiteiten zijn wel sterk, maar kunnen geen politieke orde schragen. Ook is wel eens gespeculeerd over de afscheiding van internationaal georiënteerde steden uit hun staatsverband. Dit zou worden gemotiveerd door financiële overwegingen, die verder verblijf in een grotere staat minder aantrekkelijk maken. Het voorbeeld van Hongkong is nu beschikbaar, voor Singapore gold al eerder hetzelfde, maar men ziet New York, London en Tokyo toch nog niet licht volgen. Taylor (1995) stelt zo'n scenario aan de orde.

Transnationale bedrijven zouden zodanige eenheden kunnen vormen dat ze, wat betreft de loyaliteiten van hun personeel, als echte concurrenten van staatssamenlevingen kunnen optreden. Maar dat personeel moet zich toch op verschillende plaatsen in de wereld vestigen, gezien de aard van de activiteiten, omringd door anderen. De bedrijven kunnen en zullen niet op al die plaatsen voor een politieke orde zorgen. De tijden van de Verenigde Oost-Indische Compagnie keren niet weer. Hoewel de loyaliteiten tegenover alle staten die de vestigingsplaatsen beheren, mogelijk gering zijn, blijft men er toch van afhankelijk, misschien niet eens in de eerste plaats voor voorzieningen van de welvaartsstaat, maar dan toch voor het handhaven van een ordentelijke orde. Omheinde woongemeenschappen en een eigen 'politieapparaat' zijn denkbaar, maar niet voor alle vestigingen van een dergelijk bedrijf.

Naar aanleiding van Huntingtons (1993) geruchtmakende gedachten over 'The clash of civilizations' is de laatste jaren ook veel gespeculeerd over beschavingskringen als dragers van geopolitieke voorstellingen. Beschavingskringen zijn historisch lang niet altijd gekomen tot een eenduidige politieke vorm. In het christendom is de scheiding tussen paus en keizer en tussen kerk en staat een hard proces van confrontatie geweest, waarvan het resultaat niet gemakkelijk teniet zal worden gedaan. De politieke autoriteit is binnen de christelijke orde tenslotte gefragmenteerd. In de Islam is deze scheiding altijd een omstreden punt gebleven, maar in ieder geval heeft de politieke organisatie op het niveau van de godsdienstige kring bijna altijd ontbroken. Wellicht kan men in het Chinese en het Japanse geval spreken van een overlap van beschavingskring en eenheid van politieke orde. Maar daar zijn dan eenheden ontstaan die zich al lang in de verzameling van staatssamenlevingen gevoegd hebben.

In de eerste paragraaf stelden we ook dat geopolitiek in de opvatting van sommigen van medium verandert en de nadruk op de economische rivaliteit komt te liggen (vandaar de hernoeming in geo-economie). Dit brengt met zich mee dat de aard van de representaties die op elite- en massaniveau worden gearticuleerd, als onderdeel van lopende territoriale rivaliteit van karakter zouden moeten veranderen. Minder is het vermogen tot omzetting van mobilisabele hulpmiddelen in militaire kracht het brandpunt van aandacht, dan het vermogen tot economische prestatie zelf. Het gemeenschappelijke element in die beide competities komt treffend tot uiting in de angst van Amerikaanse militairen dat hun wapensystemen nog slechts dankzij Japanse vindingen in chipstechnologie zouden kunnen functioneren. Het verschil zit in de aard van de gewenste economische prestatie zelf. De nadruk zal meer vallen op de economische prestatie zelf met voorbijzien van de veiligheidsaspecten. De inbedding van ecologische waarden en post-materiële voorkeuren in economische prestatie-indicatoren verdraagt zich slecht met het gebruik van het productieapparaat voor de generatie van vernietigingskracht die in het militaire systeem centraal staat.

Voor de representaties die op het eliteniveau aan de orde zijn, zou een en ander moeten betekenen dat in plaats van op militaire veiligheid gebaseerde voorstellingen van vriend en vijand, plannen van

aanpak bestaan over het gedrag dat men in internationale onderhandelingsfora waar economische kwesties aan de orde zijn, aan de dag zal moeten leggen. Dit betreft de World Trade Organization (WTO) en om het Internationaal Monetair Fonds (IMF), de Wereld Bank, de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD) en de EU, maar ook onderhandelingen over het klimaatverdrag, waar wijzigingen in productiewijzen en mobiliteitspatronen aan de orde zijn die duidelijk economische gevolgen hebben. Dit dient gepaard te gaan met oogmerken van binnenlands-politieke aard die erop gericht zijn de internationale positie te bestendigen en zo mogelijk te verbeteren. Minder dan in het verleden speelt het territorium als zodanig hierbij een rol, maar geheel afwezig is het niet. Centraal staan gunstige voorwaarden voor bedrijfsontwikkeling, zoals tot uiting komend in goed geschoolde arbeid, loonkosten, arbeidsrust, financiële en materiële infrastructuur, woonomgeving.

Op het massaniveau zal in de geo-economie een besef van lotsverbondenheid met de betreffende territoriale gemeenschap moeten bestaan, die tot uiting komt in collectief naar voren gebrachte standpunten, bijvoorbeeld in corporatistische onderhandelingen. In feite is dit het equivalent op nationaal niveau van wat in de neo-marxistisch geïnspireerde Amerikaanse literatuur over groeicoalities wordt aangeduid als de plaatsgebondenheid van de factor arbeid. Het is opmerkelijk dat in de Europese context dergelijke gedachten nog veel vaker te vinden zijn met betrekking tot het nationaal niveau. Een enkele keer treft men ze ook aan voor regio's. Voor Europa als geheel leeft het nauwelijks.

In de wetenschap verschuift met de nadruk van geweld naar geld de nadruk van politieke geografie, internationaal recht en militair/strategische studies naar verschillende onderdelen van de economie, de economische geografie en de bedrijfs- en bestuurskunde. In de economie is omstreden in hoeverre geo-economie ook maar enigszins een werkelijkheidsgetrouwe benadering van het economisch proces kan verschaffen. Met name de aanhangers van een globaliseringsthese zien hier geen heil in, maar de mate van globalisering en de trend in deze is omstreden en onderwerp van voortgaand debat (Hirst & Thompson 1996). De adviezen die uit deze kring naar voren komen, zijn veel minder dan in het verleden geba-

seerd op deterministische opvattingen over de werkelijkheid. Wetenschappers treden minder op als priesters, maar meer als vraagbaak van politici. Daarbij vervaagt het verschil tussen politiek en wetenschap, tot het tenslotte om niet meer onderscheidbare vaardigheden lijkt te gaan. Ook dan is echter sprake van een vergissing.

4. Conclusies

De oude geopolitiek is ondermijnd, maar niet verdwenen. Vóór de opkomst van de geopolitiek zo'n 100 jaar geleden waren staatssamenlevingen minder vanzelfsprekend de natuurlijke eenheden van het maatschappelijk leven. Daarom golden de veronderstellingen van de geopolitiek in mindere mate en dat is nu opnieuw het geval. De hegemonie van staatssamenlevingen als onderdelen van de politieke orde is in Europa mogelijk beperkt van de late negentiende eeuw tot in de tweede helft van de twintigste eeuw. Nu zijn er zoals eerder ook andere verbanden, en geweld tussen staten is hier misschien als uitiem middel opnieuw uit te bannen in geval van rivaliteit. Geopolitiek werd aangedragen door de wetenschap, gekoesterd door een elite en was het bezit van de massa, en de in deze diverse kringen gehuldigde opvattingen beïnvloeden elkaar op ingewikkelde wijze.

De staatssamenleving is nu wat minder hegemoniaal dan tot de tweede helft van de twintigste eeuw het geval is geweest. Maar zij is nog steeds het belangrijkste samenlevingskader. In Europa en in hoogontwikkelde markteconomieën in het algemeen is sprake van economische rivaliteit tussen staten. Het is niet de enige vorm van competitie die optreedt, het kent niet de allesoverheersende mobilisering die in de door geweld beheerste geopolitiek kon optreden en er is sprake van enige normering in de onderlinge bejegening.

Het Europese en in het algemeen ook het regionale niveau kunnen in infrastructurele macht en daarmee als samenlevingskader niet aan de staat tippen, niet-territoriale alternatieven hebben onvoldoende draagvlak en geen kracht om zich tegenover de staten door te zetten. De staat als voorzieningenapparaat blijft uiterst belangrijk, de loyaliteit die de massa-democratisering daarvoor al tot stand had gebracht, wordt mogelijk wat minder. Ondanks problemen op plekken is er geen sprake van algemene delegitimering

van de staten in West-Europa (Kaase & Newton 1995). Dat is elders wel anders. Andere objecten van geopolitieke interesse dan de staatssamenlevingen die in de oorspronkelijke geopolitiek centraal ston-

den, krijgen daar de volle aandacht. De geopolitiek draait er voor een groter deel nog steeds om geweldsgebruik. Maar ook daar blijft de territoriale staat als (soms verwijderd) ideaal nog steeds intact.